

Applying Historical Semantics in Analyzing the Meaning of "Sheitan" and "Iblis" in Qur'an and Criticizing the Viewpoints of Classical lexicographers

Vol. 12, No. 6, Tome 66
pp. 533-565
January & February 2022

Fatemeh Abadi¹ & Fathiye Fattahizadeh^{2*}

Abstract

The two concepts satan/Iblis are considered as the most important concepts in the Qur'an, as they have a major role in the system of guidance/misguidance which is the main purpose of sending prophets and revealing the Qur'an. Providing an incorrect understanding can lead to a misunderstanding of the function of Satan in this system. This study tries to use the etymology by paying attention to the linguistic context of the Qur'an, to provide a clearer explanation of these two concepts and to examine the views of the lexicographers. It observed that the word "Sheitan" derived from "štn" that means enemy, competition ... coming from magic. However, despite emphasizing "štn" as the source of "Sheitan", the lexicographers have emphasized the meaning of the root "št" - deviate and turn aside- and have placed the focus of meaning on Satan's own condition in being misguided. The combination of words in the meanings of enmity, discord, obstruction and magic with this word in the Qur'an confirms the results of etymological studies and shows that the focus of the meaning is on the effect of Satan on human misguidance and not his own condition. Regarding the word Iblis, the lexicographers have expressed two theories of derivation from the "bls" meaning despair or loanword in the meaning of mixed and inspector. Studies show that "Iblis" does not related to the meanings of mixed and inspector, but is a Greek word in the original sense of a liar and a special name for one of the Satans.

Keywords: Satan, sheitan, Iblis, Quran, etymology, lexicographers, enemy

Received: 14 June 2020
Received in revised form: 19 October 2020
Accepted: 3 December 2020

1. PhD Candidate of Quranic Science and Hadith, Alzahra University, Tehran, Iran;

<https://orcid.org/0000-0002-4796-868X>

2. Corresponding author: Professor, Department of Quranic Science and Hadith, Alzahra University, Tehran, Iran; Email: f_fattahizadeh@alzahra.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0003-1633-0955>

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

1. Introduction

The two concepts of Satan and Satan are among the central concepts in the system of guidance /misguidance, which is one of the most important semantic systems of the Qur'an. Therefore, it is very important to have a correct understanding of these concepts.

Explaining these concepts has always been of interest to Arabic lexicographers from the classical Arabic period to the present. In addition to explaining the concepts of "Iblis" and Satan and expressing the relationship between these two concepts, they have tried to explain the role of Satan in misleading man. The difference in the explanation of these concepts starts from determining the root and source of their derivation and leads to the expression of different meanings for each of these words.

The present article tries to determine the connection between the two concepts of "Iblis" and Satan by discovering the root and origin of the derivation of these two words and to achieve a meaning consistent with the system of guidance/misguidance in the Qur'an. Based on the Qur'an's emphasis on Satan's enmity with man and the purpose of the Qur'an, which is to guide human beings, the meaning of these two words seems to be focused on the influence of Satan on man's misguidance. Contrary to the opinion of classical lexicologists who have considered the meaning of these two words only related to the situation of the Satan himself.

2. Literature Review

Classical lexicographers have studied the meaning of the words "Iblis" and Satan like other Qur'anic words. However, a research background with a radiological approach in the tradition of Qur'anic studies found under the topic "Foreign words in the Qur'an" in which the influence of other languages on the Arabic language, the presence of non-Arabic words in the Qur'an and the meaning and origin of these words are examined.

AL-Jawaliqi (1942), as the author of the first independent work on foreign words in the Qur'an about the word "Iblis", has suggested the possibility of being non-Arabic, but has not mentioned the meaning and origin of this word. Ibn al-Jawzi (1987) also only said that the word Iblis is non-Arabic. Al-Jawaliqi and Ibn Al-Jozi did not mention the word Satan. Others, while examining the origin of the derivation of some Qur'anic words, have also referred to the two words "Iblis" and "Satan", such as Al-Anisi (1932), Al-Muḥibbī (1994), Belasi (2001) and Kamal Aldin (2008). The views of these lexicologists reviewed in this article.

Husseini (2017) while researching the concept of "Satan's mass" has studied this word in Hebrew and Syriac. Asgari (2010) in an independent study related to the word devil has not studied this word in Semitic and Afro-Asiatic languages. Citing lexical opinions, poetic evidence, and pre-Islamic Arabic culture, he considered the word to be Arabic in the sense of a rope.

The difference between this study and the above studies is that the two words "Iblis" and "Satan" studied in all branches of the Semitic language, as well as in Afro-Asiatic and Nostratic. After obtaining the root, the source of derivation and the exact meanings of these two words, the use of these two words in the Qur'an also examined and the views of classical lexicographers criticized.

3. Methodology

First, a report on the meanings of these two words was presented in classical Arabic sources, after that the mentioned words were followed in ancient languages to obtain the main root, the origin of derivation and semantic changes of these concepts. After that, the results of etymology analyzed according to the Qur'anic uses of these words and their companions in the Qur'an.

By studying the mentioned roots in Semitic, Afro-Asiatic and Nostratic languages, the process of semantic changes and meanings in the main root of these words obtained, the possibility of being loan worn examined and the opinion of classical lexicologists reviewed and supplemented.

4. Results

In all Semitic languages, the word "Satan" derived from the root "šṭn". Even in the Akkadian language, which is the oldest Semitic language, there is a consonant "n" in the root, and in all cases of using this root without the consonant "n" does not indicate the connection of this root with the word Satan in Arabic.

The main meaning of "šṭn" is enmity, competition, war, obstruction, misleading and magic, which is not mentioned in classical lexical sources. The meaning of deviation from the right path, sin, bending, turning away, negligence, Neglect, etc., which is known in classical lexical sources as related to the root of "šṭn", is related to "šṭṭ".

The meaning of "burning" in Syriac language, which is not related to the concept of the Satan and the meaning of a snake or an ugly plant, also transferred from the culture to this word.

Examining the Qur'anic applications of "šṭn" and "šṭṭ" and studying the attributes and deeds such as enmity, "Nazgh", "Rijz", cursing, teaching of magic etc., attributed to Satan, confirms the results of etymological studies. It shows that the dominant view of the Qur'an on the function of Satan towards man and his place in the system of guidance-misguidance.

Classical lexicographers have proposed two theories for the word "Iblis", derived from the Arabic word "bles" meaning despair and being loan word in the meaning of mixed and inspected. Etymological studies show that "Iblis" is a Greek word that has changed into Arabic and has nothing to do with "bls" in Arabic. The meanings of mixed and inspecting, which considered by classical lexicographers, belong to Assyrian and Aramaic Targum.

"Iblis" is a special name for a genie means liar. Who disobeyed God's command and cursed. Then he became an enemy of human being and a barrier against them, and thus that genie and all those who had a similar act described as "Satan / Satans"

دوماهنامه بین‌المللی

۱۲، ش ۶ (پیاپی ۶۶) بهمن و اسفند ۱۴۰۰، صص ۵۳۳-۵۶۵

مقاله پژوهشی

<http://dorl.net/dor/20.1001.1.23223081.1400.12.6.25.1>

کاربست معناشناسی تاریخی در تحلیل معنای شیطان و ابلیس در قرآن کریم و نقد آرای لغت‌شناسان کلاسیک

فاطمه آبادی^۱، فتحیه فتاحی‌زاده^{*۲}

۱. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث دانشگاه الزهراء(س)، تهران، ایران.
۲. استاد گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه الزهراء(س)، تهران، ایران.

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۹/۱۳

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۳/۲۵

چکیده

دو مفهوم شیطان/ابلیس از مهم‌ترین مفاهیم قرآنی به‌شمار می‌آیند و نقشی مهم در نظام هدایت/اضلال ایفا می‌کنند؛ نظامی که می‌توان آن را هدف اصلی از ارسال پیامبران و نزول قرآن دانست. ارائه مفهومی ناصحیح یا غیردقیق می‌تواند درک ناصحیحی از عملکرد و نقش شیطان/ابلیس در این نظام به دنبال داشته باشد. این پژوهش تلاش می‌کند با بهره‌گیری از ریشه‌شناسی به‌منزله شاخه‌ای از زبان‌شناسی تاریخی و توجه به بافت زبانی قرآن، تبیین دقیقی از این دو مفهوم ارائه و آراء لغت‌شناسان کلاسیک را بررسی کند. مشاهده شد واژه شیطان از میان دو مصدر پیشنهادی لغت‌شناسان به‌صورت شطن و شاط، از شطن به معنای دشمنی، رقابت و آشوب برگرفته از سحر مشتق شده است، ولی لغت‌شناسان با وجود تأکید بر شطن به‌منزله مصدر اشتقاق، بر معنای ریشه شط – انحراف و کجی – تأکید کرده و تمرکز معنی را بر وضعیت خود شیطان از نظر هدایت‌یافته یا گمراه بودن قرار داده‌اند. باهم‌آیی واژگانی در معانی دشمنی، اختلاف‌افکنی، ایجاد مانع و جادو با این واژه در قرآن نتایج مطالعات ریشه‌شناسی را تأیید می‌کند و نشان می‌دهد تمرکز معنا بر تأثیر شیطان بر هدایت یا گمراهی بشر است و نه وضعیت خود او. درمورد واژه ابلیس لغت‌شناسان دو نظریه اشتقاق از ماده بلس به معنای ناامیدی و وام‌واژگی در معنای مخلوط و مقتش را بیان کرده‌اند. بررسی‌ها وام‌واژگی را به شکلی متفاوت تأیید می‌کند؛ ابلیس نه مرتبط با معانی مخلوط و مقتش بلکه واژه‌ای یونانی در معنای اصلی دروغ‌گو و اسم خاص برای یکی از افراد شیطان است.

واژه‌های کلیدی: شیطان، ابلیس، قرآن، ریشه‌شناسی، لغت‌شناسان کلاسیک، دشمن.

E-mail: f_fattahizadeh@alzahra.ac.ir

* نویسنده مسئول مقاله:

۱. مقدمه

دو مفهوم ابلیس و شیطان از مفاهیم محوری در نظام هدایت/گمراهی - که خود از مهم‌ترین نظام‌های معنایی قرآن است و می‌توان آن را هدف از نزول قرآن و ارسال پیامبران دانست - به‌شمار می‌آیند. از این رو دستیابی به ادراکی صحیح نسبت به این مفاهیم از اهمیت فراوان برخوردار است.

تبیین این مفاهیم همواره مورد توجه لغت‌شناسان عربی از دوره عربی کلاسیک^۱ تاکنون بوده است. آنان تلاش کرده‌اند در کنار تبیین مفاهیم شیطان و ابلیس و بیان رابطه بین این دو مفهوم، جایگاه شیطان/ ابلیس در نظام هدایت/ گمراهی از منظر قرآن را روشن کنند. اما نگاهی به نتایج کار لغت‌شناسان و به دنبال آن مفسران نشان می‌دهد اختلاف در تبیین این مفاهیم از تعیین ریشه و مصدر اشتقاق آغاز می‌شود، به بیان معانی گوناگون برای هر یک از این واژگان منجر و در نهایت تبیینی از جایگاه شیطان در نظام مفهومی قرآن ارائه می‌شود که نه تنها با کاربردهای قرآنی سازگاری دقیقی ندارد، بلکه معطوف به وضع خود ابلیس/ شیطان و نه نقش او در نظام هدایت/ گمراهی در قرآن است.

پژوهش حاضر به دنبال کشف ریشه و منشأ اشتقاق این دو واژه و در پی آن دستیابی به معنی و درکی صحیح از این مفاهیم منطبق و سازگار با نظام هدایت/ گمراهی در قرآن و تبیین ارتباط بین دو مفهوم شیطان و ابلیس است. با توجه به تأکید قرآن بر دشمنی شیطان با انسان (رک: بقره: ۱۶۸) و کارکرد قرآن به منزله کتاب هدایت برای انسان‌ها به نظر می‌رسد مفهوم این دو واژه به گونه‌ای به تأثیر شیطان/ ابلیس بر گمراهی انسان اشاره داشته باشد و آن‌طور که در دیدگاه‌های لغت‌شناسان دیده می‌شود، فقط ناظر به حالات و وضعیت خود شیطان/ ابلیس نباشد.

بررسی این واژگان در زبان‌های باستانی و پیگیری سیر تحولات معنایی در کنار مطالعه کاربردها و باهم‌آیی‌های قرآنی می‌تواند در کشف مصدر اصلی و به دنبال آن مفهوم این دو واژه کمک کند. می‌توان با بررسی معنی در زبان‌های هم‌خانواده، زبان مادر (سامی) و پیش از آن آفروآسیایی و نوستراتیک به روند تغییرات معنایی و معانی موجود در ریشه اصلی این دو کلمه دست یافت، احتمال وام‌واژگی را مورد بررسی قرار داد، به درک جامعی از این مفاهیم رسید و نظر لغت‌شناسان کلاسیک را مورد بررسی قرار داد.

۲. پیشینه پژوهش

بررسی معنای شیطان و ابلیس همچون دیگر واژگان قرآن همواره مورد توجه لغت‌شناسان کلاسیک بوده است. نظرات لغت‌شناسان مذکور به کتب تفسیری نیز راه یافته است و مفسران با استناد به اقوال مختلف آنان و ترجیح یکی بر دیگری به شرح آیات پرداخته‌اند؛ اما پیشینه پژوهشی با رویکرد ریشه‌شناسی را در سنت مطالعات قرآنی می‌توان ذیل مبحث «معربات قرآن» جست‌وجو کرد^۲ که در آن تأثیر دیگر زبان‌ها بر زبان عربی، وجود واژگان غیر عربی در قرآن و تبیین معنی و منشأ اشتقاق این واژگان مورد بررسی قرار گرفته است.

جوالیقی (۱۳۶۱) به‌منزله صاحب اولین اثر مستقل معربات قرآن (خیر و همکاران، ۱۴۳۶ق، ص ۱۸) بدون اشاره به واژه شیطان، درمورد ابلیس تنها به غیرعربی بودن به‌منزله یکی از آراء اشاره کرده و به معنی و منشأ اشتقاق آن پرداخته است. ابن جوزی (۱۴۰۸ق) نیز تنها به غیر عربی بودن واژه ابلیس اشاره کرده است. از دیگر پژوهشگرانی که ضمن بررسی منشأ اشتقاق برخی از واژگان قرآنی به دو واژه «ابلیس» و «شیطان» نیز پرداخته‌اند می‌توان به عنیسی (۱۹۳۲)، مطرزی (۱۹۷۹)، محبی (۱۹۹۴)، بلاسی (۲۰۰۱) و کمال‌الدین (۲۰۰۸) اشاره کرد که آرای آن‌ها در بخش ریشه‌شناسی مربوط به این دو واژه در مقاله مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

با توسعه زبان‌شناسی و تسهیل دسترسی به منابع جدید مطالعات ریشه‌شناسی با هدف دستیابی به درکی عمیق‌تر از معانی واژگان توسعه پیدا کرد^۳. در ارتباط با واژگان ابلیس و شیطان حسینی (۱۳۹۵) ضمن پژوهشی در ارتباط با مفهوم مسّ شیطان این واژه را در عبری و سریانی مورد بررسی قرار داده است و عسگری (۱۳۸۹) در پژوهشی مستقل مرتبط با واژه شیطان بدون بررسی این واژه در زبان‌های سامی و آفروآسیایی و با تکیه بر آرای لغویان، شواهد شعری و فرهنگ عرب جاهلی این واژه را عربی اصیل در معنای ابتدایی ریسمان دانسته است.

آنچه این پژوهش را متمایز می‌سازد، بررسی دو واژه شیطان و ابلیس در تمامی شاخه‌های زبان سامی و پیگیری آن‌ها در آفروآسیایی و نوستراتیک و تطبیق نتایج بر باهم‌آیی‌های قرآنی با هدف دستیابی به ریشه، مصدر اشتقاق و معانی دقیق این دو واژه و نقد آرای لغویان کلاسیک است.

۳. چارچوب نظری

سوسور زبان را نظامی از نشانه‌ها می‌داند که بیانگر افکارند. وی نشانه را یک رابطه لازم و ملزوم بین دال (صورت) و مدلول (معنا) معرفی می‌کند و معتقد است گرچه زبان میراث نسل‌های پیشین است ولی تنها موضوع واقعی زبان‌شناسی زندگی عادی و منظم یک زبان به همان شکل موجود است (سوسور، ۱۹۱۶، ترجمه صفوی، ۱۳۸۲، صص. ۹۶-۱۰۴). یلمزلف با تکمیل نظریه سوسور معتقد است تعریف زبان به مثابه نظام نشانه‌ای، تعریفی ناکافی است که فقط رابطه زبان با عوامل غیرزبانی پیرامون را مدنظر قرار می‌دهد و با نقش‌های محض و دورنی آن کاری ندارد (یلمزلف، ۱۹۴۳، ترجمه شاکری، ۱۳۹۷، ص. ۱۱۰). وی برای زبان دو سطح بیان^۴ و محتوا^۵ قائل است و زبان را رابطه بین این دو سطح به معنای پیوند بین دنیای بیرون و درون زبان می‌داند. وی معتقد است مرز بین دنیای بیرون و درون براساس موضع‌گیری‌های حسی - ادراکی شکل می‌گیرد (شعیری، ۱۳۸۸، ص. ۴۱).

تطابق سطوح زبانی از پیش تعیین شده نیست و با توجه به کارکردهای گفتمانی شکل می‌گیرد. از این رو باید با دیدگاه گفتمانی به مطالعه نشانه‌ها پرداخت. طبق این دیدگاه، نشانه‌ها در یک نظام فرایندی که عواملی همچون بافت، ویژگی‌های فرهنگی، فعالیت‌های حسی - ادراکی و ... بر آن مؤثر است و براساس رابطه‌ای که بین آن‌ها و بافت گفتمانی ایجاد می‌شود، معنا دار هستند، مرزهای معنایی پیوسته از طریق کنشگر گفتمانی موردبازنگری قرار می‌گیرد، قابلیت جابه‌جایی می‌یابند و نظامی پویا و سیال شکل می‌گیرد (شعیری، ۱۳۸۸، صص. ۴۹-۵۰).

مطالعات ریشه‌شناسی در کنار توجه به تأثیرات فرهنگی هر دوره بر معنا، به‌ویژه در ارتباط با متون تاریخی و مقدس، می‌تواند در دست‌یابی به فهم صحیحی از این متون مؤثر باشد. شناخت جایگاه زبان عربی در میان خانواده‌های زبانی مسیر پیگیری واژگان موردنظر را روشن می‌کند؛ برمبنای نظریه نوستراتیک^۶ زبان آفروآسیایی^۷ در کنار هندواروپایی، اورالی و ... از زبان‌های نوستراتیک است (Campbell & Mixco, 2007, pp.143-144). نظریه نوستراتیک در مقاله‌ای که در ۱۹۶۵ توسط ایلچ-اسویتچ^۸ به چاپ رسید، ارائه شد. وی برمبنای وجود واژگان مشترک، شباهت‌های آوایی و ترکیب‌های دستوری مشترک بین خانواده‌های زبانی مذکور این ابرخانواده^۹ زبانی را برمبنای وجود ارتباط وراثتی^{۱۰} بین چند

خانواده زبانی پیشنهاد داد. قائلان به این نظریه معتقدند به دلیل وجود این شباهت‌ها نمی‌توان تصور کرد که هریک از زبان‌های مذکور به صورت کاملاً مستقل تکامل یافته‌اند و ارتباط تاریخی مشترکی بین آن‌ها وجود ندارد (Bomhard, 2018, vol.1/ pp.26-67).

زبان سامی نیز در کنار مصری، بربری، کوشی و چادی شاخه‌ای از زبان‌های آفروآسیایی است (Campbell & Mixco, 2007, p.5). در ارتباط با شاخه‌های زبان سامی نظرات مختلفی وجود دارد. لیبینسکی زبان‌های سامی را به چهار شاخه شمالی، شرقی، غربی و جنوبی تقسیم می‌کند. شاخه شمالی شامل عموری، اوگاریتی و ... و شاخه شرقی شامل اکدی، آشوری بابلی و ... است. شاخه غربی به سه زیرشاخه کنعانی، آرامی و عربی تقسیم می‌شود؛ کنعانی شامل کنعانی باستان، عبری، فینیقی و ... آرامی - که طبق نظر لیبینسکی می‌توان آن را شمالی یا شرقی نیز دانست - شامل آرامی باستان، آرامی ترگوم، سریانی، مندایی و ... است. شاخه جنوبی نیز به دو زیر شاخه عربی جنوبی و اتیوپیایی تقسیم می‌شود؛ عربی جنوبی شامل سبئی، مهری، سقطری و ... و اتیوپیایی شامل گمز، امهری و ... است (Lipinski, 1997, pp. 50-81). درحالی که زبان‌شناسان دیگری زبان‌های سامی را به دو شاخه اصلی شرقی (اکدی) و غربی تقسیم می‌کنند و معتقدند زیرشاخه‌های دیگر به صورت شمالی غربی (اوگاریتی، عبری و آرامی) و جنوبی غربی (عربی، عربی جنوبی و اتیوپیایی) هستند (Watson, 2001, p. 219) یا پس از تقسیم زبان‌های سامی به دو زیرشاخه اصلی شرقی (اکدی) و غربی، شاخه غربی را به اتیوپیایی (گمز)، زبان‌های عربی جنوبی مدرن (مهری، جیبالی، سقطری و ...) و زبان‌های سامی مرکزی تقسیم می‌کنند؛ به طوری که سامی مرکزی خود به عربی جنوبی کهن (سبئی)، عربی شمالی (عربی) و سامی جنوب شرقی (اوگاریتی، کنعانی، عبری، آرامی، مندایی و ...) تقسیم می‌شود (Hackett, 2009, pp.930-933). در این مقاله نظر لیبینسکی مبنای تقسیم‌بندی قرار گرفته است. در میان زبان‌های سامی، زبان اکدی باستان قدیم‌ترین زبان سامی است که بین ۲۳۵۰ تا ۲۲۰۰ قبل از میلاد تاریخ‌گذاری شده است (Buccellati, 1998, p.69).

زبان هریک از اقوام سامی پس از هجرت از موطن اولیه، در طول تاریخ تغییراتی کرد، برخی واژگان دچار توسعه یا تضییق معنایی شدند، برخی فراموش شدند و واژگان جدیدی در بستر جغرافیایی و فرهنگی جدید شکل گرفتند. این تغییرات زبانی با تغییرات صرفی،

نحوی و آوایی همراه بود تا آنجا که زبان هریک از اقوام به صورت مستقل شکل گرفت، اما همچنان اشتراکاتی بین این زبان‌ها دیده می‌شود (ولفنسون، ۱۹۲۹، ص. ۱۹). از دیگر پدیده‌هایی که در زبان رخ می‌دهد، می‌توان به وام‌گیری اشاره کرد؛ فرایندی که در آن یک زبان، عناصر زبانی را از زبان دیگری می‌گیرد و آن را جزئی از خود می‌کند (Campbell & Mixco, 2007, p.25).

۴. شیطان و ابلیس در منابع لغوی کلاسیک

در گام اول به منابع لغوی مربوط به دوره عربی کلاسیک مراجعه و دیدگاه‌های لغت‌شناسان کلاسیک در ارتباط با ریشه، منشأ اشتقاق و معنی ابلیس/ شیطان استخراج می‌شود تا در گام‌های بعد مبنای مقایسه با نتایج حاصل از بررسی‌های ریشه‌شناسی و مطالعه باهم‌آیی‌های قرآنی قرار گیرد.

۴-۱. شیطان در منابع لغوی کلاسیک

لغت‌شناسان کلاسیک به منزله ریشه‌ثلاثی برای واژه شیطان به دو ریشه «شطن» و «شیط» اشاره کرده‌اند. اغلب این لغت‌شناسان تنها ماده «شطن» را بیان کرده‌اند (خلیل بن احمد، ۱۴۰۹ق، ج. ۶/ص. ۲۳۶؛ صاحب، ۱۴۱۴ق، ج. ۷/ص. ۲۹۳؛ ابن سبیه، ۱۴۲۱ق، ج. ۸/ص. ۱۷؛ طریحی، ۱۳۷۵، ج. ۶/ص. ۲۷۱؛ زبیدی، ۱۴۱۴ق، ج. ۱۸/ص. ۳۲۱) و کسانی که «شیط» را ذکر کرده‌اند، یا آن را در کنار ماده «شطن» بدون ترجیح یکی بر دیگری آورده‌اند (ابن درید، ۱۹۸۸، ج. ۲/ص. ۸۶۷)، یا آن را نظری شان و «شطن» را صحیح دانسته‌اند (ازهری، ۱۴۲۱ق، ج. ۱۱/ص. ۲۱۳؛ راغب، ۱۴۱۲ق، ج. ۴۵۴؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج. ۳/ص. ۲۳۸؛ قرشی، ۱۳۷۱، ج. ۴/ص. ۳۲-۳۳).

لغت‌شناسان کلاسیک «شاط» را به معنای «هلاکت و سوختن» و بر این مبنا شیطان را به معنای «هلاک‌شده و سوخته» و موجودی که از عصبانیت آتش گرفت و به همین دلیل از سجد بر آدم امتناع کرد، دانسته‌اند (راغب، ۱۴۱۲ق، ص. ۴۵۴؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج. ۳/ص. ۲۳۹). همچنین برای «شطن» معانی «طناب بلند، کشیده‌شده و محکم»، «دوری» و «خبات» را بیان کرده و شیطان را به معنای «دور شده» - چون از حق و صلاح دور شده

است - و «خبیث» دانسته‌اند (خلیل‌بن‌احمد، ۱۴۰۹ق، ج ۶/ص ۲۳۶؛ ابن درید، ۱۹۸۸، ج ۲/ص ۸۶۷؛ ازهری، ۱۴۲۱ق، ج ۱۱/ص ۲۱۴؛ طریحی، ۱۳۷۵، ج ۶/ص ۲۷۱). به این نکته نیز اشاره شده که «شیطان» در زبان عربی نام نوعی مار یال‌دار و بدهیئت و گیاهی زشت‌منظر بوده است (ازهری، ۱۴۲۱ق، ج ۱۱/ص ۲۱۴؛ طریحی، ۱۳۷۵، ج ۶/ص ۲۷۱). مصطفوی اصل مشترک در ماده «شطن» را «انحراف از حق و اعتدال» و «تحقق کجی و انحراف» دانسته و با ذکر این نکته که «شیطان» کلمه‌ای دارای اصل عبری و سریانی است آن را مصداق کامل مفهوم انحراف از حق، کجی در پیمودن مسیر اطاعت و خروج از مرحله صدق و انحراف از رحمت و درنهایت شیطان در لغت را به‌معنای منحرف از مسیر حق می‌داند (مصطفوی، ۱۴۳۰ق، ج ۶/صص ۷۳-۷۴).

۲-۴. ابلیس در منابع لغوی کلاسیک

غالب لغت‌شناسان کلاسیک «ابلیس» را از ماده «بلس» - که در آن معانی «ناامیدی»، «افسردگی»، «غم» و «پشیمانی» وجود دارد - و از این رو ابلیس را به «معنای ناامید از رحمت خداوند» دانسته‌اند (خلیل‌بن‌احمد، ۱۴۰۹ق، ج ۷/ص ۲۶۲؛ ابن درید، ۱۹۸۸، ج ۱/ص ۳۴۰؛ ازهری، ۱۴۲۱ق، ج ۱۲/ص ۳۰۶؛ صاحب، ۱۴۱۴ق، ج ۸/ص ۳۲۸). مصطفوی معتقد است این واژه غیرعربی و منشأ آن «بالوس» به‌معنای مخلوط و غربال‌نشده یا «بالش» به معنای جست‌وجو، تفتیش و بررسی و «بلاش» به معنای پلیس مخفی و پنهان است و در نتیجه ابلیس، مفتش و پلیس مخفی درونی یا موجودی است که خالص نبود و بعد از امتحان شدن غربال شد (مصطفوی، ۱۴۳۰ق، ج ۱/صص ۳۵۷-۳۵۸).

۵. شیطان و ابلیس در منابع ریشه‌شناسی

در ادامه با هدف دستیابی به مصدر اشتقاق و معنای دو واژه شیطان و ابلیس منابع ریشه‌شناسی مورد بررسی قرار می‌گیرد. علائم مربوط به آوانگاری و الفبای مورد استفاده از زبان‌های دیگر در جدول ۱ آمده است.

جدول ۱: آوانگاری و الفبا

Table 1: Phonetic and alphabet

یونانی	گعزی	سریانی	عبری	عربی	آوانگاری
α	-	Ⲁ	א	أ	ا
β	-	-	ב	ب	B
τ	-	-	ת	ت	T
Δ δ	-	-	-	د	D
Σ σ ζ	ሰ	Ⲅ	שׁ שׂ	س	S
-	ሠ	-	שׂ	ش	š/ś
-	m	ⲙ	מ	ط	ṭ
λ	-	-	ל	ل	L
ν	ነ	Ⲛ	נ	ن	N
-	-	-	ה	هـ	H
-	-	-	ו	و	W
-	የ	-	י	ی	Y

۱-۵. ریشه‌شناسی شیطان

با توجه به وجود اختلاف در ریشه‌ی ثلاثی واژه شیطان بین دو ماده شطن و شیط این دو ماده در منابع ریشه‌شناسی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱-۱-۵. ماده «شطن»

مشکور واژه شیطان را با صورت عبری שָׁטָן، صورت آرامی שָׁטָן و صورت سریانی شְׁטָן به معنای «دشمن» و «دیو» و ماده «شطن» با صورت یونانی Σαταν به معنای «دور بودن از رحمت خدا» و «مخالفت کردن با کسی» آورده است (مشکور، بی‌تا، ج. ۱/ص. ۴۴۵).

جفری^{۱۱} نیز با ذکر این واژه در میان واژگان دخیل در زبان عربی، معتقد است با وجود نظر غالب محققان بر عربی بودن واژه شیطان نمی‌توان درباره اصالت یا وام‌واژگی آن با قطعیت سخن گفت، ولی آن را واژه‌ای کهن در زبان عربی به معنای «مار» می‌داند که استعمال آن در معنای امروزی‌اش تکامل یافته اعتقاد عرب به ارتباط مارها با قوای فوق طبیعی و دیوها و شیاطین است (Jeffrey, 2007, pp.188-189). بلاسی با اشاره به دیدگاه برگستراسر^{۱۲} شیطان را کلمه‌ای عربی که معنای خود را از زبان حبشی گرفته است می‌داند؛

به این ترتیب که واژه شیطان در عربی به جن، دیو و مار گفته می‌شده و پس از تغییرات معنایی معادل šayṭān در حبشی شده است (بلاسی، ۲۰۰۱، صص. ۲۴۴-۲۴۵).

در شاخه آرامی از سامی غربی در آرامی ترگوم 𐤒𐤓𐤕 و 𐤒𐤓𐤕𐤁 به معنای دشمن بودن، مانع ایجاد کردن و متهم کردن، 𐤒𐤓𐤕 و 𐤒𐤓𐤕𐤁 به معنای گمراه کردن، 𐤒𐤓𐤕 و 𐤒𐤓𐤕𐤁 به معنای مانع، دشمن، متهم و گمراه‌کننده و 𐤒𐤓𐤕𐤁 به معنای دشمنی‌کننده، مانع، آشوبگر، شیطان و متهم آمده است (Jastrow, 1903, vol.2, p.1554, 973).

از همین شاخه زبانی، فرهنگ مندایی ماتسوخ^{۱۳} واژه saṭana را کلمه‌ای دخیل از عربی و عبری به معنای ابلیس و شیطان که در اتیوپیایی به معنای نفرین‌شده آمده است، می‌داند (Macuch, 1963, p.311). از همین شاخه زبانی در سریانی معادل شیطان در عربی به معنای حریف، مهاجم و دشمن (Brun, 1895, p.396; Smith, 1957, p.373) آمده است.

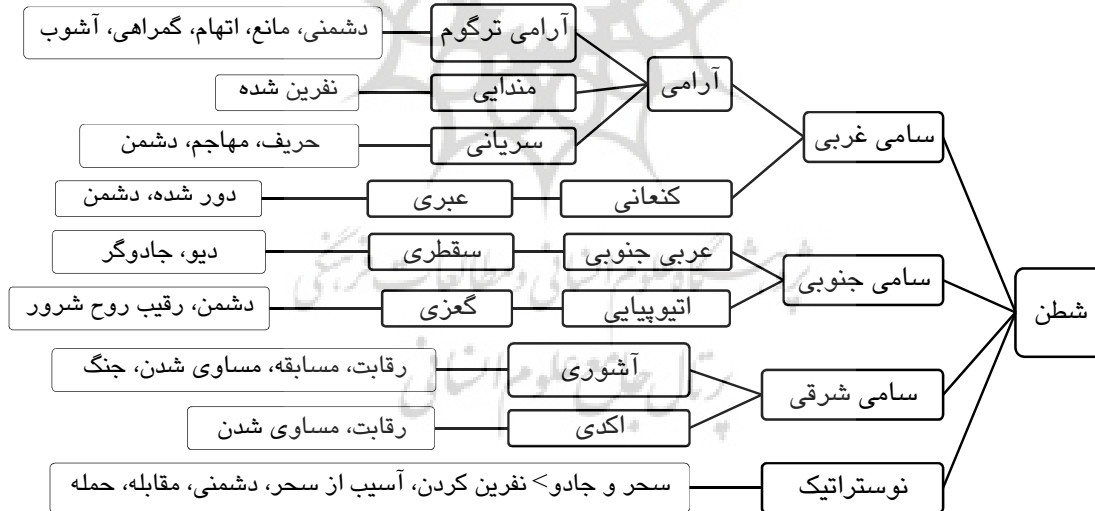
در شاخه کنعانی از سامی غربی در زبان عبری ماده 𐤑𐤍𐤁، 𐤑𐤍𐤁𐤁 به معنای دشمن و شیطان مرتبط با ماده شطن در عربی به معنای دور شده از حق یا خداوند و شیطان به معنای دشمن به طور عام، دشمن شخصی یا طبیعی و دشمن فرانسائی آمده است (Gesenius, 1939, p.966).

در شاخه عربی جنوبی از سامی جنوبی فرم سقطری مفهوم Satan به معنای دیو و جادوگر (Nakano, 1986, p.45) و در شاخه اتیوپیایی از سامی جنوبی در زبان گعزی 𐌸𐌹𐌶𐌹𐌺 (sayṭān) و 𐌸𐌹𐌶𐌹𐌺𐌹 معادل شیطان در عربی به معنای دشمن معین، شیطان، ابلیس و روح شرور آمده است (Dillmann, 1865, p.394). در همین زبان لسلاو^{۱۴} نیز 𐌸𐌹𐌶𐌹𐌺 را به معنای دشمن، شیطان و رقیب می‌داند و معتقد است sayṭān (šayṭān) در سامی از آرامی گرفته شده است (Leslau, 1991, p.523).

در شاخه شرقی از زبان سامی و در زبان آشوری šitnunu به معنای رقابت کردن و جنگیدن مرتبط با šanānu (Brinkman, 2004, vol.17(3)/ p.131) و šanānu به معنای مسابقه دادن، رقابت کردن، مساوی شدن، با کسی جنگیدن و ... آمده است. نگارندگان فرهنگ معتقدند این واژه در اکدی باستان ریشه دارد (Brinkman, 2004, vol.17(1)/ p.366). از همین شاخه در زبان اکدی šanānu به معنای مساوی شدن و رقابت کردن است (Black, 2000, p.354). از آنجا که در برخی منابع به اصل یونانی این واژه نیز اشاره شده است (ر.ک: مشکور،

بی‌تا، ج. ۱/ص. ۴۴۶؛ Jeffrey, 2007, pp.188-189; Dillmann, 1865, p.394)، زبان یونانی مورد بررسی قرار می‌گیرد. در فرهنگ یونانی لیدل-اسکات^{۱۰} آمده است: Σατᾶν یا Σατᾶν کلمه‌ای عبری به معنای حریف و دشمن است و این کلمه را وام‌واژه‌ای که از عبری وارد یونانی شده است، می‌داند (http://stephanus.tlg.uci.edu/ljsj/#context=lsj&eid=96090).

در نوستراتیک مادهٔ šoʔ در معنای اصلی سحر و جادو کردن آمده است که در زبان‌های فرزند به برکت دادن، نفرین کردن، از سحر آسیب دیدن، دشمنی کردن، مقابله کردن، حمله کردن، در عبری کتاب مقدس به دشمنی نشان دادن و مخالفت کردن و در آرامی ترگوم به مانع شدن و دشمنی کردن تبدیل شده است. از این ریشه در عربی šṭn به معنای مخالف است که از آن ʔšān (šāʔān) در عبری کتاب مقدس به معنای مخالف و دشمن و ʔšān (šāʔān) در ترگوم به معنای دشمن و متهم در دادگاه مشتق شده است (Dolgopolsky, 2008, p.2056). همانطور که اشاره شد، نگارندهٔ فرهنگ شیطان را از اصل «شوط» می‌داند، ولی برای این ماده معنای سوختن را بیان نکرده و معنای سوختن که در سریانی به آن اشاره شده، با معنای شیطان مرتبط دانسته نشده است (ر.ک: بررسی معنای این واژه در سریانی در همین مقاله).

نمودار ۱: ریشه‌شناسی مادهٔ «شیطن»

Figure 1: The etymology of «šṭn»

۵-۱-۲. ماده «شیط»

با توجه به وجود دو همخوان «ش» و «ط» و یک واکه در این ماده، برای بررسی این ماده باید بر دو همخوان مذکور تکیه کرد، زیرا انتقال واژه از آفروآسیایی به سامی و تبدیل ریشه ثنائی آفروآسیایی به ثلاثی در سامی از طریق تکرار یک همخوان، اضافه شدن یک واکه یا یک حرف به صورت وند و ... رخ می‌دهد (ر.ک: موسکاتی، ۱۹۶۴، ترجمه مخزومی و مطلبی، ۱۴۱۴ق، صص. ۱۲۵-۱۲۷)؛ بنابراین اصل ثابت یا کمتر تغییر یافته در ماده مذکور دو همخوان «ش» و «ط» هستند.

مشکور ماده «شطط» را با صورت سریانی ܫܫܬܐ ، صورت آرامی ܫܫܬܐ و صورت عبری שֵׁשׁ به معنای منحرف شدن و به کناری رفتن دانسته (مشکور، بی‌تا، ج. ۱/ص. ۴۴۴) و مطرزی برای این ماده معنای از حد گذشتن را بیان کرده است (مطرزی، ۱۹۷۹، ص. ۴۴۳).

در فرهنگ زامیت^{۱۱} ماده š (شطط) در عربی به معنای رفتار ناعادلانه، در گعزی به معنای گمراه کردن و ایجاد شکاف، در سریانی به معنای گمراه و منحرف شدن از مسیر صحیح و در عبری به معنای به سمتی پیچیدن آمده است (Zammit, 2002, p.239).

در شاخه آرامی از سامی غربی در آرامی ترگوم ܫܫܬܐ (معادل با שֵׁשׁ در عبری کتاب مقدس) به معنای ناپایدار بودن، پرسه زدن و تکان خوردن (Jastrow, 1903, vol.2, pp.962-963)، ܫܫܬܐ و ܫܫܬܐ به معنای انحراف و ܫܫܬܐ و ܫܫܬܐ به معنای انحراف از مسیر صحیح، منحرف شدن و بی‌ایمان بودن (Jastrow, 1903, vol.2, p.972) و گشت‌وگذار و طواف کردن (الذیب، ۱۴۲۷، ص. ۲۸۱) آمده است. از همین شاخه زبانی، در فرهنگ مندایی ماده stā به معنای منحرف شدن، بازگشت به عقب، به کناری رفتن، از راه بدر کردن و گمراه کردن آمده است (Macuch, 1963, p.323). در همین شاخه زبانی در سریانی ܫܫܬܐ به معنای چرخیدن و منحرف شدن (Brun, 1895, 395; Smith, 1957, p.372) و ܫܫܬܐ به معنای سوختن و نابود شدن آمده است (Costaz, 2002, p.222).

در شاخه کنعانی از سامی غربی در زبان عبری دو ماده שׁ و שׁ به معنای ترمز و سرکشی و اعمال منحرف‌کننده و שׁ به معنای منحرف شدن و دور افتادن و שׁ به معنای به کناری رفتن آمده است (Gesenius, 1939, pp.966 & 962).

در شاخه اتیوپیایی از سامی جنوبی و در زبان گعزی ሠሞሞ به معنای از راه خارج شدن،

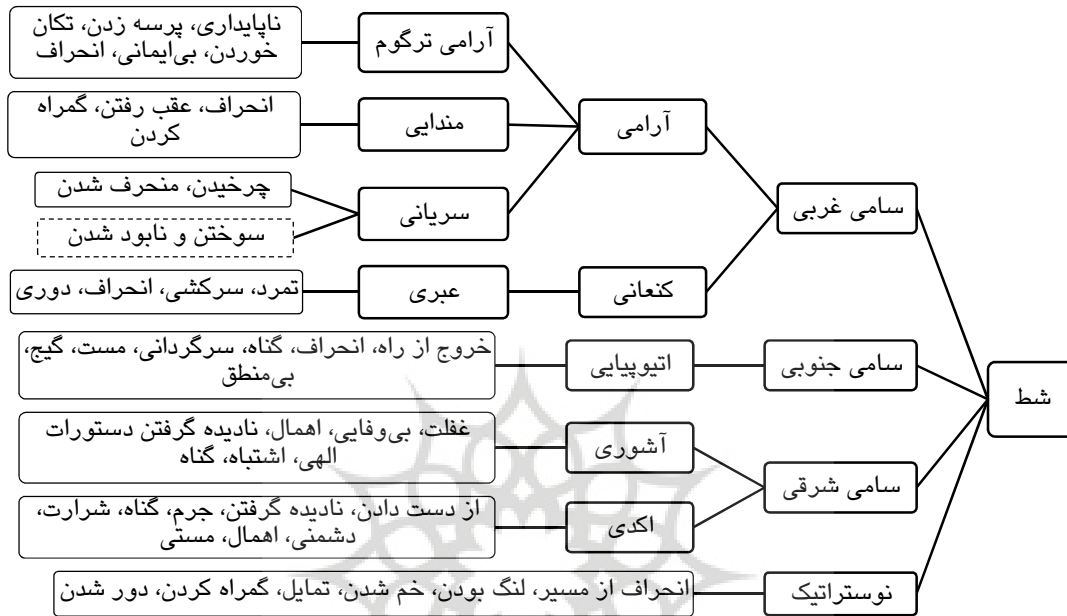
منحرف شدن و گناه کردن آمده است (Dillmann, 1865, p.269). در همین زبان šm^{a} و $(\text{ša}\text{ṭaya}) \text{šm}^{\text{a}}$ به معنای نوشیدنی، مست، بدذات، منحرف از راه صحیح، خم شده و متمایل به یک سمت، سرگردان، گمراه، گیج، متکبر و بی‌منطق آمده است (Leslau, 1991, p.538).

در شاخه شرقی از زبان سامی و در زبان آشوری šāṭu به معنای غفلت و وفادار نبودن (Brinkman, 2004, vol.17(2)/ p.242) šettu (šēṭtu) به معنای عمل اهمال‌کارانه و اشتباه ناشی از غفلت (Brinkman, 2004, vol.17(2)/ p.339) šettūtu (šēṭūtu) به معنای گناه (Brinkman, 2004, vol.17(2)/ p.340) šēṭu به معنای از دست دادن هدف، نادیده گرفتن دستورات الهی و غافل بودن (Brinkman, 2004, vol.17(2)/ p.343) šāṭu به معنای غافل بودن (Brinkman, 2004, vol.17(2)/ p.347) آمده است.

از همین شاخه در زبان اکدی šēṭu به معنای از دست دادن، نادید گرفتن، مرتکب جرم شدن، دشمن، گناه و اعمال شرورانه، šēṭum به معنای جرم و اعمال شرورانه، šettu به معنای گناه و رفتار اهمال‌کارانه داشتن که šēṭu از آن گرفته شده است (Black, 2000, p.369) و šātū به معنای زیاد نوشیدن (Black, 2000, p.364) آمده است.

در فرهنگ نوستراتیک ریشه بازسازی شده $\text{čai}^{\text{a}}\text{t}^{\text{t}}$ به معنای انحراف از مسیر صحیح، شیب، لنگ یا فلج بودن آمده است. این ماده در سامی غربی به صورت šṭy به معنای انحراف از مسیر صحیح و در عبری کتاب مقدس به صورت šṭy^{w} در عبری میانه و آرامی ترگوم به صورت šṭy در سریانی به صورت šṭw به معنای منحرف شدن و در گعزی به صورت tašatya به معنای انحراف از مسیر صحیح، خم شدن و تمایل به یک سمت و šatya به معنای گمراه کردن و در عربی با تغییر آوایی به صورت šṭ (شط) به معنای دور شدن آمده است (Dolgopolsky, 2008, pp.470-471).

نمودار ۲: ریشه‌شناسی ماده «شط»

Figure 2: The etymology of «šṭ»

همان‌طور که گفته شد، لغت‌شناسان کلاسیک با ذکر دو ریشه «شطن» یا «شیط» - با ترجیح «شطن» - شیطان را به معنای دور و منحرف از رحمت خدا و مسیر صحیح یا سوخته از شدت غضب و حسد دانسته‌اند. بررسی در زمانی این کلمه نتایج زیر را به دست می‌دهد:

۱. در تمامی زبان‌های سامی واژه‌ای که در عربی به صورت «شیطان» وجود دارد، از ماده «شطن» است و همان‌طور که گفته شد حتی در زبان اکدی که قدیم‌ترین زبان سامی است، همخوان «m» وجود دارد؛ در حالی که در هیچ یک از موارد کاربرد این ماده بدون همخوان «m» - ماده «شط» - اشاره‌ای به ارتباط این ریشه با واژه شیطان در عربی نشده است.

۲. همخوان «n» در ریشه نوستراتیک مربوط به این واژه وجود ندارد، ولی همان‌طور که بیان شد، برای دو ریشه سامی «شطن» و «شط» دو اصل متفاوت در زبان نوستراتیک به صورت šōṭ و Ca10^{t} یکی به معنای سحر و جادو و دیگری انحراف از مسیر آمده است.

۳. معنای غالب در ماده مربوط به واژه «شیطان» دشمنی، رقابت و جنگ و بر مبنای نظریه نوستراتیک برگرفته از معنای سحر و جادو و آسیب ناشی از سحر است که در فرم سقطری از عربی جنوبی هم وجود داشت. در منابع لغوی کلاسیک اشاره‌ای به این معنای نشده و معنای انحراف از مسیر صحیح، گناه، خم شدن، دور شدن، اهمال، غفلت و ... که در منابع لغوی کلاسیک مرتبط با ماده «شطن» دانسته شده است، مربوط به ماده «شط» است.

۴. هیچ یک از نگارندگان فرهنگ‌های مرتبط با زبان‌های سامی ارتباطی بین دو ماده «شطن» و «شط» برقرار نکرده‌اند و حتی در نوستراتیک نیز دو ریشه متفاوت برای این دو دسته معنایی ذکر شده است.

۵. معنای سوختن که مورد توجه لغت‌شناسان دوره عربی کلاسیک قرار گرفته است، تنها در زبان سریانی به صورت ریشه‌ای مجزا و نه مرتبط با شیطان در عربی دیده می‌شود.

۶. معنای مار یا گیاه بد هیئت در ریشه این واژه وجود ندارد و گویا این معنای (عکس دیدگاه جفری) برخاسته از فرهنگ است؛ به این ترتیب که تصور عرب دوره جاهلی مبنی بر امکان حلول شیطان به منزله یک جن در مار - که نشانه‌های آن در عهد قدیم نیز وجود دارد - به معنای این واژه انتقال پیدا کرده است. همچنین از آنجا که شیطان به صورت موجودی زشت‌منظر تصور می‌شده است، گیاهی که میوه نازیبایی داشت به این نام نامیده‌اند (علی، ۱۴۱۳، ج ۶، ص ۷۲۵، ۷۳۳؛ کتاب مقدس، سفر پیدایش، ۱/۳-۱/۳).

۲-۵. ریشه‌شناسی ابلیس

با توجه به اینکه غالب لغت‌شناسان کلاسیک واژه ابلیس را مشتق از ماده «بلس» دانسته‌اند، ابتدا این ماده در منابع ریشه‌شناسی بررسی خواهد شد، تا احتمال وجود ارتباط بین این ماده و واژه مذکور بررسی شود.

در فرهنگ زامیت ذیل ماده bls واژه ablas به معنای اندوهگین، مغلوب و مستأصل آمده است. نگارنده فرهنگ معادلی برای این ماده در دیگر زبان‌های سامی یا ارتباطی بین آن با

واژه ابلیس بیان نکرده است (Zammit, 2002, p.100).

در شاخه شرقی از زبان سامی و در زبان آشوری balutu (balussu) به معنای مخلوط آمده است (Brinkman, 2004, vol.2/ p.75). در شاخه آرامی از سامی غربی در آرامی ترگوم ܛܪܓܘܡ به معنای مخلوط شدن، ܛܪܓܘܡ به معنای جست‌وجو کردن و گشت زدن، ܛܪܓܘܡ به معنای جست‌وجو کردن و امتحان کردن، و ܛܪܓܘܡܐ و ܛܪܓܘܡܐ به معنای پلیس و مفتش آمده است (Jastrow, 1903, vol.1/ pp.174-175).

در ارتباط با واژه ابلیس جفری معتقد است بیشتر محققان غربی اتفاق نظر دارند که این واژه شکل تغییر یافته واژه یونانی Διαβολος است (Jeffrey, 2007, p.47). در تفسیر الألفاظ الدخیله واژه ابلیس معادل diabolos یونانی به معنای دروغ‌گو و سخن‌چین و یکی از اسامی شیطان معرفی شده است (عنسی، ۱۹۳۲، ص.۱۰). بلاسی پس از بیان همین نظریه به این نکته نیز اشاره کرده است که الفاظ devil در انگلیسی، diable در فرانسوی، diavolo در ایتالیایی و teufel در آلمانی معادل مفهوم ابلیس نیز از این واژه یونانی مشتق شده‌اند (بلاسی، ۲۰۰۱، ص.۱۵۰).

پاکتچی در تبیین کیفیت تبدیل این واژه یونانی به صورت فعلی موجود در زبان عربی، معتقد است این واژه از طریق زبان سریانی به منزله واسطه بین یونانی و عربی با حذف Δι از ابتدای این واژه - به تصور زاید نحوی بودن - وارد زبان عربی شده است (رک: پاکتچی، ۱۳۹۰، صص. ۱۹۰-۲۰).

واژه Διαβολος در یونانی به معنای اتهام، رهبر شیاطین، شیطان، دشمن طبیعی یا ویژه و دشمن جنس بشر (Muller, 1952, p.313) و همچنین به معنای تهمت زدن، غیبت کردن، دشمن، شیطان و از همین ماده διαβό-λωος (حالت قیدی) به معنای آسیب‌زننده و ناخوشایند آمده است (<http://stephanus.tlg.uci.edu/ljsj/#eid=25441>).

همان‌طور که گفته شد، لغت‌شناسان کلاسیک در ارتباط با واژه ابلیس دو نظریه ۱. عربی بودن واژه و اشتقاق آن از «بلس» به معنای ناامیدی، غم، افسردگی و پشیمانی و ۲. وام‌واژگی به معنای غربال نشده و مفتش را بیان کرده‌اند. بررسی‌های ریشه‌شناسی نشان می‌دهد که ماده «بلس» در زبان عربی به معنای اندوهگین و مغلوب آمده و معنای مخلوط بودن و جست‌وجو و تفتیش مربوط به آشوری و آرامی است. در حالی که ماده «بلس» ارتباطی با

واژه ابلیس ندارد و این واژه به صورت وام‌واژه و با تغییر از زبان یونانی وارد عربی شده است. از این رو گرچه نظریه وام‌واژه بودن که توسط لغت‌شناسان کلاسیک مطرح شده تأیید می‌شود، ولی منشأ این وام‌گیری نه آرامی ترگوم و آشوری بلکه زبان یونانی و در نتیجه معنی متفاوت است.

۶. بررسی کاربردهای قرآنی «شطن»، «شط» و «بلس»

با هدف تبیین بیشتر، واژگان شیطان و ابلیس و ریشه‌های مرتبط با آن‌ها در قرآن بررسی می‌شوند.

۱-۶. شط و شطن

«شط» تنها به صورت «شطط» ۳ مرتبه در قرآن آمده که از این تعداد ۲ مرتبه ساختار اسمی «شَطَطًا» و یک مرتبه ساختار فعلی «تَشَطَّطَ» است (عبدالباقی، ۱۳۶۴، ص. ۳۸۲). موردی از کاربرد «شیط» یا «شوط» در قرآن وجود ندارد. ماده «شطن» نیز ۸۸ مرتبه در قرآن و تنها در ساختار «شیطان» به صورت جمع و مفرد به کار رفته است (عبدالباقی، ۱۳۶۴، صص. ۳۸۲-۳۸۳).

دو مورد کاربرد «شططا» در ارتباط با سخن به صورت «يَقُولُ سَفِيهًا عَلَى اللَّهِ شَطَطًا» (جن: ۴) و «لَقَدْ قُلْنَا إِذَا شَطَطًا» (کهف: ۱۴) مرتبط با معنای ماده در شاخه اتیوپیایی به معنای سخن نادرست و غیرمنطقی، اهمال و غفلت آمده است (ر.ک: Leslau, Dillmann, 1865, p.269; 1991, p.538). در تنها کاربرد فعلی این ماده به صورت «فَأَحْكُم بَيْنَنَا بِالْحَقِّ وَلَا تَشْطِطْ وَاهْدِنَا إِلَى سَوَاءِ الصِّرَاطِ» (ص/۲۲) تقابل معنایی موجود بین «تَشَطَّطَ» و «هدایت به سوی راه راست» نشان می‌دهد که شطط به معنای انحراف از مسیر که معنای غالب در این ماده است (ر.ک: ریشه‌شناسی شط در همین مقاله)، به کار رفته است.

در ارتباط با واژه «شیطان» بررسی اوصاف و اعمالی همچون عداوت، مرید و مارد بودن، نزع، صد، ملعون بودن و سحر که در قرآن به وی نسبت داده شده است، نتایج حاصل از بررسی‌های ریشه‌شناسی و کاربرد این واژه قرآنی در معنای غالب دشمن، رقیب، مانع،

ساحر و ... را تأیید می‌کند.

قرآن در موارد متعددی شیطان را دشمن یا دشمن آشکار حضرت آدم(ع)، همه انسان‌ها، مؤمنان و همه انبیاء(ع) معرفی کرده است (برای نمونه ر.ک: بقره: ۱۶۸ و ۲۰۸؛ انعام: ۱۱۲، اعراف: ۲۲) در همین راستا وی با صفت «مرید» و «مارد» توصیف شده است ﴿شَيْطَانًا مَّرِيدًا﴾ (نساء: ۱۱۷؛ همچنین ن.ک: حج: ۳؛ صافات: ۷). ماده «مرد» در عربی و دیگر زبان‌های سامی به معنای شورش، طغیان، حمله و هجوم سریع، عصیان، اعتراض، تحریک و ناآرامی است که با معنای آشوب، جنگ و دشمنی موجود در ماده «شطن» مرتبط است (ر.ک: مشکور، بی‌تا، ج ۲/ص ۸۳۷؛ Macuch, 1963, vol.2/p.836; Jastrow, 1903, p.381; Zammit, 2002, p.253).

همچنین عمل «نزغ» به وی نسبت داده شده است ﴿إِنَّ الشَّيْطَانَ يَنْزِعُ بَيْنَهُمْ﴾ (الشَّيْطَانُ كَانَ لِلْإِنْسَانِ عَدُوًّا مُّبِينًا) (اسراء: ۵۳؛ همچنین نک: اعراف: ۲۰۰؛ فصلت: ۳۶). نزغ در لغت به معنای اختلاف‌افکنی است (ر.ک: خلیل‌بن‌احمد، ۱۴۰۹ق، ج ۴/ص ۳۸۴؛ Zammit, 2002, p.398). مفهوم اختلاف‌افکنی توسط شیطان در آیات دیگری نیز دیده می‌شود ﴿إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ﴾ (مائده: ۹۱). دو مفهوم «رجز» و «رجس» که در رابطه با عمل شیطان به صورت ﴿رَجَسٌ مِّنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ﴾ (مائده: ۹۱) و ﴿وَيُذْهِبَ عَنْكُمُ رِجْزَ الشَّيْطَانِ﴾ (انفال: ۱۱) به کار رفته نیز مرتبط با مفهوم ایجاد آشوب است. این دو ماده در زبان‌های سامی به معنای خشم، هیجان، اضطراب و اغتشاش و سروصدا آمده است (Jastrow, 1903, vol.2/ pp.147&1456; Macuch, 1963, pp.424-425; Brun, 1895, p.632; Gesenius, 1939, pp.919-921).

«صد» از دیگر اعمالی است که به شیطان نسبت داده شده ﴿زَيْنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ فَصَدَّهُمْ عَنِ السَّبِيلِ﴾ (نمل: ۲۴؛ عنکبوت: ۳۸). این ماده در زبان‌های سامی به معنای در برابر چیزی قرار گرفتن، ایجاد مانع و منحرف کردن – مرتبط با معنای شاخه آرامی – است (راغب، ۱۴۱۲ق، ص ۴۷۷؛ مشکور، بی‌تا، ج ۱/ص ۴۷۸؛ Gesenius, 1939, p.841).

همچنین شیطان توسط خداوند مورد لعن قرار گرفته است: ﴿شَيْطَانًا مَّرِيدًا * لَعْنَهُ اللَّهُ﴾ (نساء: ۱۱۷-۱۱۸؛ همچنین نک: ص: ۷۸). از معانی لعن در عربی و دیگر زبان‌های سامی شتم و نفرین است (خلیل‌بن‌احمد، ۱۴۰۹ق، ج ۲/ص ۱۴۱؛ Zammit, 2002, p.368).

ترگوم تناسب دارد. (1903, vol.2/ p.714; Gesenius, 1939, p.542) و بنابراین با معنای نفرین شده در آرامی

از کاربردهای قرآنی مرتبط با مفهوم سحر و جادو موجود در ریشه شطن می‌توان به «تعلیم سحر» و «القاء» توسط شیطان برای مثال «وَلَكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ» (بقره: ۱۰۲) و «وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَنَّى أَلْقَى الشَّيْطَانُ فِي أُمْنِيَّتِهِ» (حج: ۵۲) اشاره کرد.

برای تبیین بیشتر لازم است مفهوم «القا» بررسی شود. بررسی ماده «لقى» در زبان‌های سامی نشان می‌دهد این ماده چند گونه مختلف معنایی از جمله دیدن و دیدار کردن، گرفتن و نگه داشتن، تحت تأثیر قرار داشتن و اثر منفی گرفتن، ضربه خوردن و آسیب دیدن، رنج بردن، عقوبت و تنبیه دارد (مشکور، بی تا، ج. ۲/ ص. ۸۰۹: Zammit, 2002, p.371; Jastrow, 1903, vol.2/ p.718; Hoftijzer, pp.1995, 584). پیش‌ساز همزه در ساخت اَلْقَى – معادل h در عبری و s/š در سامی مادر – پیشوند سببی^{۱۷} ساز است (O'Leary, 1923, pp.218-222). از این رو القاء معانی انداختن، تحت تأثیر قرار دادن و اثر منفی گذاشتن، ضربه و آسیب زدن، رنج دادن، عقوبت و تنبیه کردن می‌یابد.

در آیه مذکور به نظر می‌رسد منظور از «القای شیطان» اثر گذاشتن، اثر منفی داشتن و آسیب زدن – احتمالاً مرتبط با معنای سحر کردن و آسیب ناشی از سحر در ریشه «شطن» که در نوستراتیک به آن اشاره شد – است. مفسران نیز در تفسیر این آیه به معنای اثر منفی گذاشتن اشاره کرده و القای شیطان را تصرف در آرزوی انبیا دانسته‌اند (رک: جوادی آملی، ۱۳۸۹، ج. ۱۴/ ص. ۲۱۲). شاهد دیگر بر ادعای ارتباط این گونه معنایی از واژه القاء با مفهوم سحر کاربرد این واژه در سیاق سحر است؛ برای نمونه در آیات مربوط به رویارویی موسی^(ع) با ساحران فرعون عمل سحر با واژه القاء در مفهوم اثر گذاشتن و تصرف کردن بیان شده است: «قَالُوا يَا مُوسَى إِمَّا أَنْ تُلْقِيَ وَإِمَّا أَنْ نَكُونَ نَحْنُ الْمُلْقِينَ * قَالَ أَلْقُوا فَلَمَّا أَلْقَوْا سَحَرُوا أَعْيُنَ النَّاسِ وَاسْتَرْهَبُوهُمْ وَجَاءُوا بِسِحْرٍ عَظِيمٍ» (اعراف: ۱۱۵-۱۱۶؛ همچنین نک: یونس: ۸۰-۸۱؛ طه: ۱۹-۲۰، شعراء: ۳۲، ۴۳-۴۵). در ماجرای گوساله سامری نیز آمده است: «فَكَذَّبَكَ الْقَيِّ السَّامِرِيُّ * فَأَخْرَجَ لَهُمْ عِجْلًا جَسَدًا لَهُ خُورٌ» (طه: ۸۷-۸۸) و تصرف سامری در تبدیل زیورآلات

بنی اسرائیل به گوساله‌ای که صدایی تولید می‌کند با واژه‌القاء بیان شده است. حتی اگر بتوان واژه «القاء» در سیاق عمل ساحران و موسی^(ع) را به انداختن طناب‌ها و عصا تعبیر کرد، وجهی برای اطلاق معنای «انداختن» به عمل سامری و تصرف وی در زیورآلات و تبدیل آن به گوساله وجود ندارد؛ از این‌رو کاربرد این واژه در معنای تصرف کردن و اثر گذاشتن مرتبط با مفهوم سحر کردن در قرآن بر مبنای شواهد مذکور قطعی به نظر می‌رسد.

بررسی باهم‌آیی‌های مرتبط با واژه «شیطان» در قرآن در کنار نتایج حاصل از ریشه‌شناسی نشان می‌دهد که معنای غالب در این واژه دشمنی با انسان و اختلاف‌افکنی بین افراد بشر، ایجاد آشوب، ناهماهنگی و مانع در مسیر اطاعت از فرامین الهی و تلاش شیطان برای دستکاری قوای ادراکی انسان (مرتبط با مفهوم سحر و جادو در این واژه) با هدف گمراه کردن وی است. آنچه این معنی را از معنای مطرح‌شده توسط لغت‌شناسان کلاسیک متمایز می‌کند فقط این نیست که آنان با وجود تأکید بیشتر بر اشتقاق واژه شیطان از ریشه ثلاثی ش‌ط‌ن معنای موجود در ماده شط - با معنای غالب انحراف و کجی - را برای این واژه ذکر کرده‌اند، بلکه معانی دور از رحمت الهی و منحرف از مسیر برای واژه شیطان معنی را متوجه وضعیت خود شیطان از نظر هدایت یافتگی یا انحراف و گمراهی می‌کند، ولی نگاه قرآن به جای تمرکز بر گمراه بودن شیطان، متمرکز بر کارکرد و جایگاه وی در نظام هدایت - اضلال و نقش شیطان در گمراه کردن جنس بشر و ایجاد آشوب و ناهماهنگی در روابط بین افراد است.

۶-۲. بررسی کاربردهای قرآنی «بلیس»

ماده «بلیس» ۵ مرتبه (۴ مرتبه با ساختار اسمی «مبلیس» و ۱ مرتبه با ساختار فعلی «یبلیس») (عبدالباقی، ۱۳۶۴، ص. ۱۳۴) در معنای ناامیدی - که لغت‌شناسان کلاسیک به آن اشاره داشتند - و در سیاق عذاب در قرآن کریم به‌کار رفته است (ر.ک: انعام: ۴۴؛ مؤمنون: ۷۷؛ روم: ۱۲، ۴۹؛ زخرف: ۷۵).

واژه «ابلیس» ۱۱ مرتبه و تنها به‌صورت مفرد در قرآن کریم آمده (عبدالباقی، ۱۳۶۴، ص. ۱۳۴) که از این میان ۹ مرتبه در ماجرای امتناع از سجده بر آدم^(ع) به‌کار رفته است.

کاربرد این واژه تنها به صورت مفرد و اغلب در سیاق امتناع از سجده نشان می‌دهد که ابلیس اسم خاص برای فردی از جن است که از دستور الهی سرپیچی کرد و پس از این عمل که عصیان و آشوب در برابر فرمان خدا بود، نفرین شد و به دشمنی آشکار با افراد بشر و مانع تراشی در برابر آن‌ها پرداخت - با توجه به معنای غالب در کلمه شیطان و کاربردهای قرآنی - و به این ترتیب وی و همه افرادی که عملی مشابه او داشتند، با واژه «شیطان / شیاطین» وصف شدند.

به‌منزله شاهدهی بر مدعای اسم خاص بودن ابلیس و صفت بودن شیطان، علاوه بر نظر مفسران (برای نمونه رک: جوادی آملی، ۱۳۸۹، ج. ۲/ص. ۲۸۷) می‌توان به آیات ۳۴ تا ۳۶ بقره و ۶۱ تا ۶۴ اسراء نیز اشاره کرد که در آن در سیاق سجده بر آدم^ع از واژه ابلیس استفاده شده: «وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ» (بقره: ۳۴؛ اسراء: ۶۱) اما در ادامه در پی سرپیچی ابلیس و گفت‌وگویی که بین خدا و وی جریان می‌یابد، آمده است: «فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا» (بقره: ۳۶) و «وَمَا يَعْهَدُ الشَّيْطَانُ إِلَّا غُرُورًا» (اسراء: ۶۴) و به این ترتیب ابلیس با صفت شیطان بودن (دشمن فریبکار، آشوبگر و ...) معرفی می‌شود. همان‌طور که در بخش ریشه‌شناسی ابلیس از همین مقاله بیان شد، این معنا با دیدگاه عنیسی (۱۹۳۲) در تبیین معنای واژه ابلیس به‌منزله یکی از اسامی شیطان مطابقت دارد.

بنابراین در کنار نتایج مطالعات ریشه‌شناسی، در کاربردهای قرآنی نیز - بر خلاف دیدگاه لغت‌شناسان کلاسیک - نشانی از وجود معنای یأس و ناامیدی در ابلیس وجود ندارد. علاوه بر آن در قرآن ابلیس قبل از نافرمانی خدا نیز به این نام نامیده شده است، ولی ناامیدی وی از رحمت خدا قبل از سرپیچی از دستور الهی وجهی ندارد؛ درحالی که معنای دروغ‌گو موجود در معنای ابلیس (رک: ریشه‌شناسی ابلیس از همین مقاله) با وضعیت وی قبل از نافرمانی خدا نیز سازگار است، زیرا ابلیس در پی عبادت طولانی در زمرة ملائکه بود (برای نمونه رک: بقره: ۳۴)، اما در ماجرای سجده صادق نبودن وی در اطاعت از خدا آشکار شد.

۷. نتیجه

در تمامی زبان‌های سامی واژه «شیطان» از ماده «شطن» دانسته شده و حتی در زبان اکدی

که قدیم‌ترین زبان سامی است، هم‌خوان «M» وجود دارد و در هیچ یک از موارد کاربرد این ماده بدون هم‌خوان «M» اشاره‌ای به ارتباط این ریشه با واژه شیطان در عربی نشده است. گرچه «M» در ریشه نوستراتیک وجود ندارد، ولی در نوستراتیک دو اصل متفاوت برای دو ریشه سامی «شطن» و «شط» یکی به معنای سحر و دیگری انحراف از مسیر بیان شده است. معنای غالب در ماده مربوط به واژه «شیطان» دشمنی، رقابت، جنگ، آشوب، مانع ایجاد کردن، گمراه کردن و سحر است که در منابع لغوی کلاسیک اشاره‌ای به آن نشده است و معنای انحراف از مسیر صحیح، گناه، خم شدن، دور شدن، اهمال، غفلت و ... که در منابع لغوی کلاسیک مرتبط با ماده «شطن» دانسته شده است، مربوط به ماده «شط» است. معنای «سوختن» در زبان سریانی و غیرمرتبط با مفهوم شیطان و معنای مار یا گیاه بدهیئت نیز از فرهنگ به این واژه منتقل شده است.

بررسی کاربردهای قرآنی دو ماده شطن و شط و مطالعه اوصاف و اعمالی هم‌چون عداوت، نزع، رجز و رجس، لعن، صد، تعلیم سحر و القا که به شیطان نسبت داده شده است، نتایج حاصل از مطالعات ریشه‌شناسی را تأیید می‌کند و نشان می‌دهد برخلاف نظر لغت‌شناسان کلاسیک که فقط بر معنای انحراف خود شیطان از مسیر تأکید دارند، نگاه غالب قرآن به کارکرد شیطان نسبت به انسان و جایگاه وی در نظام هدایت - گمراهی و نه وضعیت شیطان به‌منزله موجودی است که دور، منحرف یا گمراه شده است. به‌گونه‌ای که شیطان دشمن انسان است و تلاش می‌کند با ایجاد آشوب و موانع گوناگون بشر را گمراه کند.

درمورد واژه ابلیس لغت‌شناسان کلاسیک دو نظریه اشتقاق از ماده عربی «بلس» به معنای ناامیدی و وام‌واژگی در معنای مخلوط و مفتش را ارائه داده‌اند، بررسی ریشه‌شناسی نشان می‌دهد، ابلیس وام‌واژه‌ای یونانی است که با تغییر وارد زبان عربی شده و ارتباطی با ماده «بلس» موجود در زبان عربی ندارد. معانی مخلوط و مفتش که توسط لغت‌شناسان کلاسیک مورد توجه قرار گرفته است نیز متعلق به آشوری و آرامی ترگوم است و از این رو - با تأیید نظریه وام‌واژگی - مسیر وام‌گیری و به دنبال آن معنای واژه به‌درستی توسط لغت‌شناسان تبیین نشده است.

بررسی‌های ریشه‌شناسی و کاربردهای قرآنی و کاربرد واژه ابلیس در قرآن تنها به‌صورت مفرد و اغلب در سیاق امتناع از سجده و تغییر این نام به دنبال نافرمانی از ابلیس

به شیطان نشان می‌دهد که ابلیس اسم خاص به معنای دروغگو برای فردی از جن است که از دستور الهی سرپیچی کرد و پس از عصیان و آشوب در برابر فرمان خدا نفرین شد و به دشمنی با بشر و مانع‌تراشی در برابر آن‌ها پرداخت و به این ترتیب - با توجه به وجود معانی آشوب، دشمنی، ایجاد مانع، نفرین و ... در لفظ شیطان - وی و همه افرادی از جن و انسان که عملی مشابه داشتند، با واژه «شیطان/شیاطین» وصف شدند.

۸. پی‌نوشت‌ها

۱. عربی کلاسیک به زبان عربی در قرن ۸ تا ۱۰ میلادی (۲-۴ هجری) و تقریباً هم‌زمان با نگارش اولین لغتنامه‌های عربی گفته می‌شود. همچنین به طور عام عربی فصیحی را عربی کلاسیک و زبانی که امروزه عرب‌زبانان با آن تکلم می‌کنند (لهجه‌های عربی) را عربی مدرن می‌نامند (Prochazka, 2009, p.43).
۲. ذکر این نکته لازم است که در میان پژوهشگران حوزه مطالعات قرآنی در اصل ورود کلمات غیرعربی یا کلماتی با منشأ غیرعربی در قرآن کریم اختلاف نظر وجود دارد. برخی همچون شافعی با استناد به «إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا» (یوسف: ۲) و آیاتی از این دست وجود معربات در قرآن را به کلی نفی کرده و برخی با ذکر نمونه‌هایی از کلمات غیرعربی یا کلماتی با منشأ غیرعربی موجود در قرآن این نظریه را مقبول دانسته‌اند (برای اطلاعات بیشتر رک: سیوطی، ۱۴۳۴ق، ج. ۱/ص. ۲۷۱؛ داود، ۲۰۰۷، صص. ۱۳۹-۱۴۰، مختار عمر، ۱۴۱۸ق، ص. ۱۱۳؛ علیوی، ۲۰۰۵، ص. ۱۰۷). در مجموع می‌توان گفت اثرگذاری زبان‌ها بر یکدیگر از قوانین طبیعی مربوط به زبان‌هاست و دلایل بی‌شماری در اثبات آن ذکر شده است. عربی نیز از این قاعده مستثنی نیست و شیوه رایج در میان عرب حتی قبل از نزول قرآن نیز استفاده از برخی الفاظ از زبان‌های مجاور بوده است و وجود کلمات غیرعربی یا با منشأ غیرعربی خلی در عربی بودن قرآن وارد نمی‌کند (بلاسی، ۲۰۰۱، صص. ۱۱۵-۱۱۶).
۳. برای نمونه رک: حاجی‌خانی و همکاران، ۱۳۹۵؛ محمدی و عبدالتاج‌دینی، ۱۳۹۲.

4. L'expression
5. contenu
6. Nostratic Theory
7. Afroasiatic language
8. Illich-Svitych
9. Macrofamily
10. Genetic Relationship

11. Jeffery
12. Bergsträsser
13. Macuch
14. Leslau
15. Liddell-Scott
16. Zammit
17. Causative

۹. منابع

- قرآن کریم.
- کتاب مقدس.
- ابن جوزی، ا. (۱۴۰۸ق). فنون الافنان فی عیون علوم القرآن. محقق ح. عتر. بیروت: دارالبشائر الاسلامیة.
- ابن درید، م. (۱۹۸۸). جمهرة اللغة. بیروت: دارالعلم للملایین.
- ابن سیده، ع. (۱۴۲۱ق). المحکم و المحيط الأعظم. مصحح ع. هنداوی. بیروت: دارالکتب العلمیة.
- ابن منظور، م. (۱۴۱۴ق). لسان العرب. بیروت: دار صادر.
- ازهری، م. (۱۴۲۱ق). تهذیب اللغة. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- بلاسی، م. (۲۰۰۱). المعرب فی القرآن دراسة تأصیلیة. بی جا: جمعیه الدعوة الاسلامیة العالمیة.
- پاکتچی، ا. (۱۳۹۰). ریشه شناسی واژ قیوم. مطالعات قرآن و حدیث، ۵(۱)، ۲۶-۵.
- جوادی آملی، ع. (۱۳۸۹). تسنیم. محقق ا. قدسی. قم: اسراء.
- جوالیقی، م. (۱۳۶۱). المعرب من الکلام الأعجمی علی حروف المعجم. محقق ا. الشاکر. مصر: دارالکتب المصریة.
- حاجی خانی، ع، روحی، ک، و دهقان، ع. (۱۳۹۵). ریشه شناسی واژه قرآنی «علم» در زبان های سامی. جستارهای زبانی، ۷(۵)، ۲۷-۴۷.
- حسینی، ب. ز. (۱۳۹۵). رهیافتی زبان شناسانه به موضوع مس شیطان در قرآن کریم.

- آموزه‌های قرآنی، ۲۴، ۵۵-۸۰.
- خلیل بن احمد فراهیدی (۱۴۰۹ق). العین. قم: نشر هجرت.
  - خیر، ع.، میسایوی م. ط.، و عمر، ز. (۱۴۳۶ق). الفاظ اللغات غیر العربية فی القرآن من منظور الدراسات اللغویة الحدیثه. التجدید، ۱۸ (۳۶)، ۱۱-۴۲.
  - داود، م. (۲۰۰۷). کمال اللغة القرآنیة بین حقائک الاعجاز و اوهام الخصوم. قاهره: دار المنار.
  - الذییب، س. (۱۴۲۷ق). معجم المفردات الآرامیة القدیمة. ریاض: مکتبه ملک فهد الوطنیة.
  - راغب اصفهانی، ح. (۱۴۱۲ق). مفردات الفاظ القرآن. بیروت: دارالقلم.
  - زبیدی، م. (۱۴۱۴ق). تاج العروس، محقق ع. شبیری. بیروت: دارالفکر.
  - سوسور، ف. (۱۹۱۶). دورۀ زبان‌شناسی عمومی. ترجمۀ ک. صفوی (۱۳۸۲). تهران: هرمس.
  - سیوطی، ج. (۱۴۳۴ق). الاتقان فی علوم القرآن. مصحح م. هاشم. قم: ذوی القربی.
  - شعیری، ح. ر. (۱۳۸۸). از نشانه‌شناسی ساختگرا تا نشانه-معناشناسی گفتمانی. نقد ادبی، ۲(۸)، ۳۳-۵۱.
  - صاحب، ا. (۱۴۱۴ق). المحيط فی اللغة. محقق م. ح. آل یاسین. بیروت: عالم‌الکتب.
  - طریحی، ف. (۱۳۷۵). مجمع البحرین. محقق ا. حسینی اشکوری. تهران: مرتضوی.
  - عبدالباقی، م. (۱۳۶۴). المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الکریم. قاهره: دارالکتب المصریة.
  - عسگری، آ. (۱۳۸۹). معناشناسی نوین از واژه شیطان. پژوهش‌های قرآنی، ۱۶(۶۴)، ۲۰۴-۲۱۹.
  - علی، ج. (۱۴۱۳ق). المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام. بغداد: جامعه بغداد.
  - علیوی، ع. (۲۰۰۵). الدخیل والمغرب فی العربیة. مجلة القادسیة، ۴(۱)، ۱۰۳-۱۱۴.
  - عنیسی، ط. (۱۹۳۲). تفسیر الألفاظ الدخیلة فی اللغة العربیة مع ذکر أصلها بحروفه. مصر: مکتبة العرب.
  - قرشی، ع. ا. (۱۳۷۱). قاموس قرآن. تهران: دارالکتب الاسلامیة.

- کمال‌الدین، ح. ع. (۲۰۰۸). معجم مفردات المشترك السامی فی اللغة العربیة. محقق ر. عبدالتواب. قاهره: مكتبة الآداب.
- محبی، م. (۱۹۹۴). قصد السبیل فیما فی اللغة العربیة من دخیل. محقق ع. الصینی، ریاض: مكتبة التوبه.
- محمدی، م. ر. و عبدالتاجدینی، ن. (۱۳۹۲). وام‌واژه‌های روسی در زبان فارسی و فرهنگ بزرگ سخن. جستارهای زبانی، ۴(۳)، ۱۷۸-۱۵۵.
- مختار عمر، ا. (۱۴۱۸ق). لغة القرآن دراسة توثیقیة. كویت: مؤسسة كویت للتقدم العلمی.
- مشکور، م. ج. (بی‌تا). فرهنگ تطبیقی زبان عربی با زبان‌های سامی و ایرانی. بی‌جا: بنیاد فرهنگ ایران.
- مصطفوی، ح. (۱۴۳۰ق). التحقیق فی کلمات القرآن. بیروت: دارالکتب العلمیة.
- مطرزی، ا. (۱۹۷۹). المغرب فی ترتیب المعرب. محقق م. فاخوری و ع. مختار. سوریه: مكتبة اسامة بن زید.
- موسکاتی، س. (۱۹۶۴). مدخل إلى نحو اللغات السامیة المقارن. ترجمه م. مخزومی و ع. مطلبی (۱۴۱۴ق). بیروت: عالم الکتب.
- ولفنسون، ا. (۱۹۲۹). تاریخ اللغات السامیة. مصر: الاعتماد.
- یلمزلف، ت. (۱۹۴۳). تمهیداتی بر نظریه زبان. ترجمه م. ا. شاکری (۱۳۹۷). تهران: خوارزمی.

References

- Abdul Baqi, M. (1945). *Al-Mu'jam al-Mufahras li-Alfāz al-Qur'ān al-Karīm*. Dar al kotob al Misriyah. [In Arabic]
- Al-Anisi, T. (1932). *Tafsir al-Alfaz al-Dakhila fi al-Lugha al-Arabiya*. Al Arabi Publishing. [In Arabic]
- Al-Azhari, M. (2001). *Tahdhib al-lugha*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic]
- Al-Farahidi, Kh. (1986). *Al-Ayn. Hejrat*. [In Arabic]
- Ali, J. (1993). *The Comprehensive History of Arabs in the Pre-Islamic Period*.

Baghdad University. [In Arabic]

- Al-Jawaliqi, M. (1942). *Al-Mu'arrab*. Dar al kotob al misriyah. [In Arabic]
- Al-Mustafawi, H. (2009) *Investigating the Words of the Holy Quran*. DKI. [In Arabic]
- Al-Muḥibbī, M. (1994). *Ghasd al-sabil fi ma fi al-Arabiyyah min dakhil*. Islam House. [In Arabic]
- Al-Raghib al-Isfahani, H. (1992). *Mufradat al-faz al-Quran*. Dar al-ghalam. [In Arabic]
- Al-Suyuti, J. (2013). *Al-Itqān fi 'Ulum Al-Qur'an*. Dhawi l-Qurba. [In Arabic]
- Al-Theeb, S. (2006). *Dictionary of Ancient Aramaic Vocabulary*. King Fahd National Library. [In Arabic]
- Al-Turayhi, F. (1996). *Majma' al-bahrayn*. Mortazavi. [In Persian]
- Al-Zabidi, M. (1993). *Taj al-Arus*. (A, shiri, Ed.) .Dar al-fekr. [In Arabic]
- Asgari, E. (2011). *The New Semantic component of the Word Shaytān. Quranic Studies*. 16(64), 204-219. [In Persian]
- Belasi, M. (2001). *Al-Mu'arrab fi 'l-Quran*. World Islamic Call Society [In Arabic]
- Black, J. (2000). *A concise dictionary of Akkadian*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Bomhard, A. (2018). *A comprehensive introduction to nostratic comparative linguistics*. Florence: SC
- Brinkman, J. & Civil, M. & Gelb, I. & Oppenheim, L. & Reiner, E. (2004). *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*, Oriental Institute, Chicago.
- Brun, S.J. (1895). *Dictionarium Syriaco-Latnum*, Typo. PP. Soc. Jesu, Beryti Phoeniciorum.
- Buccellati, G. (1998). Akkadian. In *The Semitic languages*. Edited by Hetzron, R. Routledge, New York.
- Campbell, L. & Mixco, M. (2007). *A Glossary of Historical Linguistics*. Edinburgh:

Edinburgh University Press.

- Costaz, L. (2002). *Dictionarie Syriaque-Francais/ Syriac-English Dictionary*. Beirut: Dar El-Machreq,
- Davood, M. M. (2007). *Kamal al-lugha al-Qur'āniyah*. Dar al-manar. [In Arabic]
- Dillmann, A. (1865). *Lexicon Linguae Aethiopiae*, T. O. Weigel, Lipsiae.
- Dolgopolsky, A. (2008). *Nostratic Dictionary*. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological research.
- Elyawi, A. (2005). Loan words in Arabic. *Humanities of Al qadisiya*. 4(1). 103-114 [In Arabic]
- Gesenius, W. (1939). *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testment*. New York: Oxford university press.
- Ghorashi. A. A. (1993). *Qamus Quran*. Dar al kotob al islamiyyah. [In Persian]
- Hackett, J. (2009). Semitic languages in *Concise Encyclopedia of Languages of the World*, Edited by Brown, K. & Ogilvie, S. Amsterdam: Elsevier.
- Hajikhani A, Roohi K, Dehqan. A. (2016). Etymology of "Ilm" (knowledge) as a Quranic word in the Semitic languages. *Language Related Research*. 7 (5) :27-47. [In Persian]
- Hjelmslev, L. (1943). *Prolegomena to a Theory of Language*. Kharazmi Publishing Co. [In Persian]
- Hoftijzer, J. & Jongeling, K. (1995). *Dictionary of the North-West Semitic Inscriptions*. New York: Brill.
- Husseini, B. Z. (2017). A linguistic approach to the subject ,The Satan touches (Mās)" in the Noble Quran. *Quranic Teachings*, 24, 55-80. [In Persian]
- Ibn al-Jawzi, A. (1987). *Funun al-afnan fi 'uyun 'ulum al-Qur'an*. Dar al-Bashair al-Islamiyyah .[In Arabic]
- Ibn Duraid, M. (1988). *Jamhara fi 'l-Lughat*. Dar El Ilm Lilmalayin. [In Arabic]
- Ibn Manzur, M. (1994). *Lisan al-Arab*. darsader [In Arabic]

- Ibn Sidah, A. (2000). *Al-Muḥkam wa-al-muḥīt al-a'zam*. Dar al kotob al ilmiyah. [In Arabic]
- Jastrow, M. (1903). *A dictionary of the Targumin, The Talmod babli and Yerushalmi and the Midrashic literature*, Luzac.
- Javadi-Amoli, A. (2010). *Tasnim*, (A. Qodsi, Ed.). Esra [In Persian]
- Jeffery, A. (2007). *The Foreign Vocabulary of the Quran*. Boston: Leiden.
- Kamal Aldin, H. A. (2008). *Dictionary of Common Vocabulary in Semitic Languages*. Daraladab. [In Arabic]
- Khair, A & Al-Missaoui M. T. & Omar, Z. (2014). Non-Arabic vocabulary in the glorious Qur'an from the perspective of modern linguistic studies. *Al-Tajdid*, 18(36), 11-42. [In Arabic]
- Leslau, W. (1991). *Comparative Dictionary of Ge'ez*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Lipiski, E. (1997). *Semitic Languages: Outline of a Comprative Grammar*, Peeters, Leuven.
- Macuch, R. (1963). *A Mandaic dictionary*. London: Oxford university press.
- Mashkur, M. J. (n.d.). *Comparative Dictionary of Arabic, Persian, and Semitic languages*. Bonyad-e Farhang-e Iran. [In Persian]
- Mohammadi M, Abdaltajedini N. (2013). Survey of Russian loanwords in Persian Language: The case study of the great Sokhan dictionary. *Language Related Research*. 4(3):155-178. [In Persian]
- Moscati, S. (1980). *An introduction to the comparative grammar of the Semitic languages*. Deutschland: Harrassowitz
- Mukhtār Omar, A. (1997), *Lughah al-Quran*. Kuwait Foundation for the Advancement of Sciences. [In Arabic]
- Muller, G. (1952). *Lexicon Athanasianum*. Berlin: Walter de Gruyter & Co.
- Nakano, A. (1986). *Comparative vocabulary of southern Arabic –Mahri, Gibbali and Soqotri*, Tokyo: Japanese Ministry of Education Research Fund.

- O'Leary, D. (1923). *Comprative grammar of the semitic languages*. New Yor: E. P. Dutton & co.
- Pakatchi, A. (2012). The etymology of Qayyum. *Studies of Quran and Hadith*, 5(1), 5-26. [In Persian]
- Prochazka, S. (2009). Arabic. in *Concise Encyclopedia of Languages of the World*, Edited by Brown, K. & Ogilvie, S. Amsterdam: Elsevier.
- Sahib ibn Abbad, I. (1993). *Al-Mohit fi al-logha*. Dar alamalkotob. [In Arabic]
- Saussure, F. (1916). *Cours de linguistique générale*. Hermes. [In Persian]
- Shairi, H. R. (2010). Passing from a predetermined relationship of signifier and signified to a processual discursive meaning. *Literary Criticism*. 2(8). 33-52. [In Persian]
- Smith, P. (1957). *A Compendious Syric Dictionary*. Britain: Oxford.
- Watson, W.G.E. (2001). Semitic Languages. in *Concise Encyclopedia of Language and Religion*, Edited by Sawyer, J. F & Simpson & Asher, R.E. Amsterdam: Elsevier.
- Wolfensohn, I. (1929). *The history of the semitic Languages*. Al-e'timad.
- Zammit, M. (2002). *A Comprative Lexical Study of Qur'anic Arabic*. Boston: Brill.
- <http://stephanus.tlg.uci.edu/lsl/>

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی